

महात्मा गांधीची सत्याग्रह संकल्पना

प्रा. सोपान घोळवे,
चाकण शिक्षण मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, चाकण,
ता. खेड, जि. पुणे.

सत्याग्रह हे एक प्रभावी साधन आहे. या शस्त्राचा उपयोग गांधींनी सर्वप्रथम अफ्रिकेत केला. भारतीय चळवळीमध्ये ब्रिटीश साम्राज्यशाहीला लढा देण्यासाठी गांधींनी हे शस्त्र वापरले. 1920 ते 1947 या कालखंडास 'गांधीयुग' म्हणून संबोधले जाते. गांधींनी स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये तत्कालीन परिस्थितीला अनुसरून आपले विचार मांडले आहेत. हे तत्वज्ञान म्हणून स्विकारले जावे असा आग्रह त्यांनी कधीही धरला नाही. गांधी एक वर्षासाठी द.अफ्रिकेमध्ये गेले परंतु 21 वर्षांनी परत भारतात आले. राजकीय गुरू ना. गोखल्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे एक वर्ष पूर्ण भ्रमती करून गांधींनी स्वतःच्या राजकीय जीवनास टिळकांच्या मृत्यूनंतर असहकार चळवळीच्या माध्यमातून सुरुवात केली. मीठाचा सत्याग्रह, दांडी यात्रा, चले जाव इत्यादी चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी सत्य, अहिंसा व सत्याग्रह या संकल्पनांचे तत्वज्ञान तयार केले आणि वास्तवात आणून भारतास स्वातंत्र्य मिळून देण्याची यशस्वी जबाबदारी पार पाडली.

गांधींचा सत्याग्रह म्हणजे स्वतःची प्रतारणा न करण्याचा, प्रामाणिक राहण्याचा प्रयत्न असा आहे. सत्याग्रहाचा अधिकार मान्य करण्यात समाज, राजसत्ता यांना कोणतीही अडचण वाटण्याचे कारण नाही. सत्याग्रहामध्ये स्वराज्यास अर्थ आहे. गांधींनी सत्याग्रही व्यक्ती तयार केल्या व त्यांची मते अशी होती की, मी जो बदल मागत आहे तो माझ्या फायद्याचा जरूर आहे. म्हणून केवळ मी त्याची मागणी करित नाही, तर तो न्याय आहे. सत्याग्रही नेहमी तडजोडीला तयार असतो. आणि असलेली व्यवस्था स्विकारून पाऊल टाकतो. म्हणजे ती व्यवस्था सत्याग्रहीने एक महत्वपूर्ण मार्ग अनुसरला पाहिजे तो म्हणजे निशस्त्र प्रतिकाराचा गांधींचा आणखी एक विशेष म्हणजे दैनंदिन जीवनात समाजकारण, अर्थकारण, राजकारण अशा सर्व क्षेत्रांमध्ये सामान्य माणसांकडून त्यांनी हे शस्त्र यशस्वीपणे वापरले शिक्षण म्हणजे स्वतःशी प्रामाणिक व मागणीशी एकनिष्ठ रहाणे एवढ्यापुरते होते. शिक्षणासाठी तीव्र बुद्धी किंवा बलवान शरीर यांची खास आवश्यकता नसते. सत्याग्रह हे सामान्य माणसांस प्रत्येकास पेलवणारे असे शस्त्र आहे. निसर्गावरील प्रभुत्व शासन व अर्थसत्ता यांनाच उपलब्ध ती जास्त बलशाली होत आहेत. रोजच्या जीवनामध्ये बरे-वाईट, न्याय-अन्याय, योग्य-अयोग्य, सत्य-असत्य अशा अनेक गोष्टी पुढे उभ्या राहतात सत्य हे परम

ध्येय आहे. त्याचे पुर्ण स्वरूप कळणे महत्वाचे आहे. योग्य कोणते आणि अयोग्य कोणते, ते ठरवून योग्याचे-म्हणजे सत्कार्याचे-आचरण करून सत्सदर्शन घेण्याचा जो प्रयत्न आहे, त्याला गांधी सत्याचे प्रयोग असे म्हणत. सर्व प्राणीमात्राच्या ठिकाणी परमेश्वर आहे, ही जाणीव होऊन ती भावना दृढ होऊन व सर्वांच्या कल्याणार्थ झटणे हीच ईश्वराची सत्याची उपासना होय. सत्याने असत्यावर, अहिंसेने हिंसेवर व प्रेमाणे द्वेषावर सामुदायिक लढा देऊन यश मिळविता येते गांधीजीनी भारताला सत्स,अहिंसा आणि त्याग यांची शिकवण देऊन दुसऱ्यांना इजा न करता आत्मक्लेशाने त्यांचे अंतःकरण जिंकावयास शिकविले. मालमत्तेची लूट, जाळपोळ अगर मोडतोड करणे हा तसाच जमावाचा शुध्द वेडेपणा आहे.

सत्याग्रह या शब्दाची उत्पत्ती होण्यापूर्वी मूळ वस्तूची उत्पत्ती आहे. स्वतःशी प्रामाणिक रहाण्याचा आटोकाट प्रयत्न करून, सांगोपांग अभ्यासने जी गोष्ट पटली तिच्याशी प्रतारणा न करणे हे सत्याग्रहाचे वैशिष्ट्य आहे. सत्याग्रहाचा विशेष अर्थ लक्षात घेता गांधीजीचा मार्ग हा सर्वसामान्य माणसाच्या आवाक्यातील मार्ग आहे. स्वराज्यात सत्याग्रहास स्थान आहे गांधींच्या अनुयायी नेत्यांनी नंतरच्या काळात लोकशाही विचारसरणीचा स्विकार केल्यानंतर सत्याग्रह आवश्यक नाही असे मत व्यक्त केले. गांधीजींच्या राजकीय जीवनात सत्याग्रह हा मार्ग सामान्यतः जनसंघटन करण्यासाठी एक प्रभावी अस्त्र ठरला होता. निकृष्ट अवस्थेत पोहचलेल्या हिंदू-मुसलमान वगैरे भिन्नधर्मीय, भिन्न-प्रातीय, भिन्न-भाषिक अशा बांधवामध्ये एकजूट करून त्यांना आपल्या अभिनव सामुदायिक सत्याग्रहाचे व अहिंसा मार्गाचे शिक्षण देऊन निर्बलांमध्ये अलौकीक आत्मबल निर्माण केले. सत्य आणि अहिंसा यात भेद न करता या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. गांधी 'असहकार' ही या चळवळीची परिणतावस्था होय. व गांधीसारख्या प्रतिभावान नेत्यालाच सुचणे शक्य होते. स्वराज्यप्राप्ती कोणा एकाच्या प्रयत्नाने होत नाही व स्वातंत्र्याच्या चळवळीला परिस्थितीचे दूसरे घटक सहाय्यभूत झाल्याशिवाय रहात नाही.

स्वराज्यांची भूमिका

गांधीची स्वराज्य चळवळ ही सर्वोदय-समाज-निर्मितीच्या ध्येयातील एक पायरीच होती हिंदू- मुस्लिम ऐक्य, अस्पृश्यता निवारण, खादी, मद्यपानबंदी, मूलोद्योगशिक्षण पंचायतराज ही गांधीजींच्या दृष्टीने केवळ महत्वाची साधने होती. स्वातंत्र्य, समता, न्याय व सुख ही सर्व सत्य, अहिंसा मार्गाची साधने सांगता येतात. गांधींच्या सत्याग्राही विचार स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये अधिक सक्रिय वाढू लागला. गांधींच्या नंतरच्या काळामध्ये सत्याग्रही चळवळीचे राजकीय वारसदार वाढू शकले नाहीत कारण औपचारिक भाष्यकार असणाऱ्या विचारवंतांनी हृदयपरिवर्तनाच्या मर्यादित

अंगाने विचार केला. सत्याग्रही राजकारणाविषयी सहानुभुतीची भूमिका ही चळवळ होऊ शकली नाही. सत्याग्रहाचा विचार प्रामुख्याने हिंसक राजकारणाला पर्याय देणारा शांततामय मार्ग असाच आहे. काळाराम मंदीर, नाशिक मंदीरप्रवेशाच्या प्रकरणी आणि महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह याप्रसंगी आंबेडकरानी सत्याग्रही मार्गाचा अवलंब केला. सांस्कृतिक राजकारण हा भाग अस्मिता घडविण्याच्या दृष्टिने महत्वाचा ठरला आहे. सत्याग्रहाचे राजकारण यशस्वी कशा रितीने करता येऊ शकेल याविषयी गांधीनी आपल्या विचारांचे प्रतिपादन केले आहे सत्य व अहिंसेशी संबंध सत्य आणि अहिंसा पायाभूत संकल्पनांच्या आधारे गांधीनी सत्याग्रही विचारव्युहाचा तात्विक नैतिक आशय स्पष्ट केला आहे. सामाजिक व्यवस्थेत आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक संपत्तीच्या व संधीच्या विषम विभाजनातून निरनिराळे हितसंबंधी गट आकार घेत असतात. पुरोगामी राजकीय गटांनी भांडवली अर्थराजकीय चौकटीच्या अस्तित्वाविषयी व आपल्या अन्यायाविषयी भान शाबूत ठेवले आहे. सत्याग्रही राजकारणामध्ये भांडवलशाहीसमोर उभे ठाकले पाहिजे. भांडवली अर्थराजकीय चौकटीमध्ये होणारे भौतिक शोषण सर्वाधिक अन्याय स्वरूपाचे असल्याने त्याच्या विरुद्ध सत्याग्रहीनी पावले उचलणे महत्वाचे आहे. सत्याग्रहाचे राजकारण हे नैतिकतेचे राजकारण आहे. सत्य व अहिंसा या दोन मुलभूत संकल्पनांच्या आधारे सत्याग्रहीच्या नैतिक-सात्विक आशयाची उभारणी गांधी करतात. सत्याग्रही विचारांचा राजकीय आशय गांधीवादाची स्पष्टता समाजापर्यंत कितपत पोहचते आहे. भांडवलशाहीतील शोषणाचे संबंध निराकरणासाठी, राजकीय व्यवहारामधून मार्ग काढण्यासाठी सत्याग्रही विचारधारेने अंगीकारलेला आहे. शोषणसंबंधाचा अविष्कार सामूहिक पातळीवर असल्याने सामूहिक राजकरणातून त्यांचा निरास होऊ शकतो. सत्याग्रहाच्या राजकारणाची गरज शोषणाची सोडवणूक करण्याकरिता डावपेचात्मक राजकीय उपाययोजना करावी लागते

रचनात्मक कार्यक्रम

सत्याग्रही राजकारणामध्ये संघटन महत्वाचे, मतपरिवर्तनाची आवश्यकता असते कारण त्यावर सांस्कृतिक राजकारण अवलंबून असते. सांस्कृतिक राजकारण याचा अर्थ केवळ व्यक्तीचे हृदयपरिवर्तन नव्हे. रचनात्मक कार्यक्रमाचा पुरस्कार हा सत्याग्रही विचारांचा गाभा आहे. रचनात्मक कार्यक्रमाचा पुरस्कार हा सत्याग्रही राजकारणाचा सकस अविष्कार असू शकत नाही. सत्याग्रहाच्या नैतिक आशयाचा अर्थ समजावून घेताना अनेकदा सत्याग्रही कार्यकर्त्यांनी निरपेक्ष भूमिका स्विकारावी असे मत व्यक्त केले आहे. सापेक्ष सत्य निरपेक्ष सत्य बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करू शकते.या सत्याग्रही विचारांच्या आधारे ज्यांना राजकारण करावयाचे आहे त्यांनी अन्याय निवारण,

सत्यशोधन इत्यादी बाबींचा आधार घ्यावा असे गांधीनी सांगितले आहे

सत्याग्रहीची कर्तव्ये

मतपरिवर्तन व संघटन करून स्वातंत्र्य आंदोलन अधिकाधिक तीव्र करण्याच्या हेतूने सत्य व अहिंसा या संकल्पनांचा विचारांचा आधार घेतला पाहिजे. प्रसाधनता, ठोस, कृतिशील परंतु भान ठेवणाऱ्या राजकिय व्यवहारातून सत्यप्राप्ती होऊ शकते. सत्याग्रही क्रांती म्हणजे अत्याचारी बंडखोरी नव्हे हे प्रजेला समजावून देणे. प्रजेच्या अत्याचाराचा मनःपूर्वक निषेध करणे हे लोकनायकांचे कर्तव्य आहे. सत्याग्रहाने क्रांतीशास्त्र व क्रांतीतंत्र यांच्यामार्फत आपले मत मांडले सत्याग्रही हा स्वातंत्र्याचा जो हक्क व भावना आपणास हवी आहे तो हक्क इतरांनाही मिळावा असे सत्याग्रही मानतो. प्रत्येकाचा संशोधनाचा मार्ग वेगवेगळा आहे. स्वतःच्या प्रयत्नाने सत्याचे संशोधन केले पाहिजे. सत्याग्रहाच्या या अग्निदिव्यातून देश अधिक शुध्द व श्रेष्ठ बनला पाहिजे

तत्व व व्यवहार यांचा समन्वय

प्रत्येक माणसाच्या हृदयामध्ये सत् आणि असत् या दोन्ही प्रवृत्तींचा सतत संघर्ष चालू असतो असे गांधीचे मत होते. सामाजिक परंपरा व संस्था या मानवाने संखासाठी निर्माण केलेल्या संकल्पना आहेत. शास्त्रे, रूढी, कायदा यांच्यामध्ये शिव व अशिव यांचे अस्तित्व असणे अगदी स्वाभाविक आहे. भारतामध्ये असलेल्या तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक चळवळीमध्ये सामाजिक त्याग निर्माण करण्याच्या हेतूने गांधीची चळवळ एक महत्वपूर्ण असे पाऊल आहे असे म्हणावे लागते. शासनाने धार्मिक बाबतीत तटस्थ रहाणे समाजहिताचे आहे नितीला धर्माचा आधार लागतो. धर्मशिक्षणाची शिफारस गांधीनी केली होती. धर्माबदल सर्व धर्मास साजेशी अशी वर्तणुक असावी या सर्व गोष्टीमध्ये गांधीच्या सत्याग्रह विचारसरणीचा विचार करता गांधीनी स्वतःच्या तत्वज्ञानाचा उपयोग जनहितार्थ, समाजसुधारणा स्वतंत्र चळवळीच्या उद्देशाने मांडला. मत परिवर्तन, जनसंघटन आणि अन्याय निवारण या बाबीसाठी गांधी दक्षिण आफ्रिकेमध्ये दिर्घकाळ काम करून भारतामध्ये वास्तवात आणण्याचा प्रयत्न केला. गांधींना 1930 ते 1939 चा सुभाष बाबूचा कालखंड वगळता तत्कालीन ' जनतेचा नेता' किंवा ' जनसामान्यांचा नेता' म्हणून स्पर्धेत कोणीही नव्हता. त्यांनी स्वतःच्या अनुयायांना या विचारांच्या आधारे स्वतंत्र चळवळ वाढविण्याचा प्रयत्न करावयास सांगून सामाजिक न्याय प्रस्थापणेचे काम करण्याच्या उद्देशाने प्रयत्न करावयास सांगितले. निति, धर्म, समाज सुधारणा, सामाजिक न्याय, शिक्षण इत्यादी सारख्या सर्व क्षेत्रातील विशयांना गांधीजीनी सत्याग्रह विचार धारेच्या माध्यमातून स्पर्श केला आहे अलीकडे स्वातंत्र्योत्तर कालखंडमध्ये

गांधीबदल गैरसमज अधिक पसरविले जातात. कारण या विचारांने विश्लेषण हे नव्या पिढीकडे नेण्याचे काम जेवढे व्हायला पाहिजे तेवढे झाले नाही आणि होण्याची शक्यता कमी आहे. कारण समाजाची सांस्कृतिक घसरण, वैचारिक मागासलेपणा, विचारांची बांधिलकी व त्या प्रमाणे वर्तणूक या गोष्टी लोप पावू लागल्या आहेत. अशी चर्चा तरी कमीत कमी शिल्लक आहे. गांधी विचार हा लोकांपर्यंत पोहचला गेला पाहिजे. त्याची प्रस्तुतता, आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण, खाजगीकरण युगात कशी होऊ शकेल याचा विचार घेऊन ज्या प्रमाणे मार्क्सवादामध्ये भर घालणारे विचारवंत व कार्यकर्ते निर्माण झाले त्या प्रमाणे विचारवंत व कार्यकर्ता याचा मेळ घालणाऱ्या, कार्यक्रम तयार करणाऱ्या पक्षांची, जनसंघटनांची आवश्यकता निर्माण झाली आहे

संदर्भ ग्रंथ

- 1 परदेशी घन:शाम, 1981, गांधीवादी खादी सम्राट, तात्पर्य
- 2 जावडेकर श. द., गांधीवाद
- 3 राजेश्वरी देशपांडे, गांधी विचारांची प्रस्तुतता
- 4 पंडीत नलिनी, 1982, महात्मा गांधी आणि धर्मनिरपेक्षता, तात्पर्य
- 5 गांधी महात्मा, सत्याचे प्रयोग (आत्मकथा)
- 6 पंडीत नलिनी, गांधीच्या विचारांची घडण व पाश्चात्य विचारवंत
- 7 फडके, य. दी. गांधी आंबेडकर संघर्ष, पुरोगामी सत्यशोधक
- 8 आळतेकर, ग. स, सत्याग्रह लढ्याचे स्वरूप व प्रयोग
- 9 कुंदे द. का, सत्याग्रह सामान्यांचे प्रभावी अस्त्र